Journal of Ketab-e Qayyem
ISSN: 2251 - 6026
Homepage: KQ.meybod.ac.ir
Meybod University

A New Analysis of Iblīs's Deceptive Strategy: Concealing His Aspiration for the Rank of the ʿĀlīn under the Pretext of Comparison with Adam (pbuh)

Mohammad Hadi Mansouri[1] ✉ | **Mohsen FazelBakhshayesh**[2]

1. corresponding author, Assistant professor, Department of Qurʾanic Sciences and Ḥadīth, Faculty of Islamic Teachings, University of Islamic Teachings (Maʿāref), Qom, Iran. E-mail: mansouri@maaref.ac.ir
2. PhD student in teaching Qurʾanic sciences and Ḥadīth, University of Islamic Teachings (Maʿāref), Qom, Iran. E-mail: mohsenfazel1373@gmail.com

Article info.

Article type:
Research Article

Article history:
Received 29 July, 2025
Received in revised form 01 October, 2025
Accepted 12 November, 2025
Published online 23 September, 2026

Keywords:
Refusal of Iblīs to prostrate, Falsehood of Satan, Veil of comparison, Arrogance, Rank of the ʿĀlīn.

Abstract

The event of Iblīs's refusal to prostrate before Adam, as a pivotal and frequently reiterated episode in the Qurʾānic text, has long been the focus of exegetical attention. The majority of commentaries, to explain the cause of this disobedience, have concentrated on Iblīs's own words, attributing the root of his defiance to the comparison between fire and clay and interpreting it as a kind of cognitive error. Adopting a critical approach and questioning the sincerity of Iblīs, the present study seeks to uncover the true cause of this refusal from the perspective of God's own Qurʾānic analysis. To this end, the research focuses primarily on the verses of Sūrat al-Aʿrāf and Sūrat Ṣād, as the texts that contain the divine evaluation and judgment of this incident.

The findings of this study, conducted through a descriptive-analytical method within the framework of tafsīr al-Qurʾān bi-l-Qurʾān and supported by narrational sources (riwāyāt), indicate that Iblīs was not truthful in his statements. Rather, by employing a deceptive strategy, he concealed the real cause of his defiance and falsely attributed it to his supposed comparison with Adam.

According to the results, God's own analysis of Iblīs's behavior comprises two dimensions, psychological and ontological. The psychological dimension is represented by Iblīs's inner arrogance, inferred from God's reproachful question in Sūrat Ṣād. The ontological dimension pertains to his covetous desire for the rank of the Ahl al-Bayt and his transgression beyond the limits of his existential station within the cosmic order. On this basis, Iblīs did not truly compare himself with Adam, but rather with the ʿĀlīn, the Exalted Ones. Also, driven by greed and arrogance, he resisted the divine command.

Cite this article: Mansouri, M.H., & FazelBakhshayesh, M. (2026). A New Analysis of Iblīs's Deceptive Strategy: Concealing His Aspiration for the Rank of the ʿĀlīn under the Pretext of Comparison with Adam (pbuh). *Journal of Ketab-e Qayyem*, 16(2), 159-180. http//doi.org/10.30512/kq.2025.22952.4061

© The author(s).
Publisher: Meybod University.
DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2025.22952.4061

Extended Abstract

Introduction

Iblīs's refusal to prostrate before Adam (peace be upon him) is one of the foundational events in the history of creation. Within the Qur'anic narrative, it marks the point of emergence of evil and the beginning of the perpetual confrontation between guidance and deviation. Owing to its recurrence in several chapters, such as al-Baqarah, al-Aʿrāf, Ṣād, and al-Ḥijr, this event has continuously attracted the attention of exegetes. The prevailing exegetical trend attributes Iblīs's disobedience to his comparison of the elements of fire and clay, thus regarding his rebellion as a cognitive error arising from a mistaken analogy. Nevertheless, relying solely on Iblīs's own words to explain the real cause of his defiance would be the negligence of his intrinsic attribute of deception and falsehood, which the Qur'an explicitly affirms.

This study adopts a critical stance toward the veracity of Iblīs's claim and focuses instead on the divine judgment of his act to uncover the genuine cause of his disobedience from the Qur'anic and theologically analytical perspective. It argues that Iblīs's apparent analogical reasoning was merely a facade concealing his inner desire for the rank of al-ʿĀlīn and his arrogance against the ontological order of servitude.

Methodology

This research employs a descriptive-analytical method grounded in the hermeneutical principle of "interpreting the Qur'an through the Qur'an". In the first stage, the relevant verses concerning the prostration before Adam, particularly verses 75–76 of Sūrat Ṣād and verse 13 of Sūrat al-Aʿrāf, were extracted and subjected to intra-textual semantic and conceptual analysis. In the second stage, authentic Shīʿī narrations and classical exegetical sources were consulted not as primary sources for meaning-construction, but rather as auxiliary tools for explicating referents and determining teleological dimensions of meaning.

Subsequently, through a contextual and contrastive analysis of conceptual pairs such as al-ʿĀlīn and al-Ṣāghirīn, the interpretive data were examined from psychological and ontological perspectives. Finally, the validity of the proposed hypothesis was assessed by measuring the consistency of the findings with the Qur'anic text and maintaining strict avoidance of subjective or speculative interpretation (tafsīr bi-al-ra'y). Accordingly, this study integrates intra-textual foundations with narrational data, the latter functioning as confirmatory and complementary evidence.

Findings

A close examination of the Qur'anic verses and hadiths reveals that Iblīs's claim, based on the comparison of fire and clay, was not truthful. A Qur'anic analysis indicates that his reasoning did not stem from ignorance of Adam's status, but rather represented a deceptive strategy aimed at concealing his true motive. From the Qur'anic perspective, this episode comprises two interrelated dimensions.

The first dimension, psychological in nature, identifies arrogance and self-aggrandizement as the inner causes of disobedience. The divine interrogative in the verse, "Have you become arrogant, or were you among the exalted [al-ʿĀlīn]?" (Ṣād 38:75), exposes that the root of Iblīs's refusal lay not in elemental comparison but in self-magnification and rebellion against the order of servitude. The question

delineates two antithetical semantic poles, arrogance versus servitude and the exalted (al-ʿĀlīn) versus the abased (al-Ṣāghirīn).

The second dimension, ontological in nature, points to Iblīs's longing to attain the rank of al-ʿĀlīn as the genuine motive behind his defiance. According to the teachings of the Ahl al-Bayt (peace be upon them), al-ʿĀlīn refers to those who are the most proximate to God, namely the manifestations of perfect servitude in the created order. By aspiring a position beyond his ontological capacity, Iblīs transgressed his existential boundary and was consequently expelled from his former rank. The verse, "Then get out from it, for it is not for you to be arrogant therein; so depart, indeed you are among the abased [al-Ṣāghirīn]" (al-Aʿrāf 7:13), expresses his ontological fall from the rank of the exalted to that of the abased.

Through this Qur'anic analysis, it becomes evident that Iblīs fabricated a false analogy to obscure his inner rebellion and jealousy toward the ʿĀlīn. Cloaking his desire in the guise of a rational argument, he employed a satanic strategy of distortion to conceal the existential truth of his rebellion. Hence, Iblīs's disobedience was not a mere logical error but a deliberate attempt to mask a profound ontological defiance, a rebellion rooted in his aspiration to parallel the lofty ranks of the true servants of God.

Conclusion

Based on the exegetical analysis presented, the following conclusions can be drawn:

a) The prevalent interpretation that attributes Iblīs's disobedience to the comparison between fire and clay remains confined to the superficial level of his statement and fails to reach the deeper divine analysis of the event.

b) Through the reproachful question "Have you become arrogant, or were you among the exalted?", the Qur'an not only questions Iblīs's honesty but also unveils the hidden reality of his arrogance and his inward desire for exaltation.

c) Iblīs's arrogance, at the psychological level, is derived from self-glorification and self-magnification. At the ontological level, however, it originated from his covetous aspiration to transcend his existential limit and attain the rank of al-ʿĀlīn.

d) His fabrication of a rational justification served as a mechanism for distorting perception and concealing his envy toward the lofty ranks of creatures in the servitude of God; thus, he resorted to the semblance of analogy and reasoning to rationalize his rebellion.

e) By focusing on the inner and ontological dimensions of Iblīs's behavior, the analysis of the text demonstrates that his refusal was not an impulsive act but the culmination of a gradual process of rebellion, desire, and denial.

In sum, Iblīs's deceptive use of analogy represents the first manifestation of the fundamental conflict between the truth of servitude and the will for domination in a being who departed from the orbit of obedience. Understanding this reality is crucial for elucidating the essence of evil, arrogance, and envy in the structure of existenc.

کتاب قیّم
شاپا: ۶۰۲۶ – ۲۲۵۱
Homepage: KQ.meybod.ac.ir

تحلیلی نو از راهبرد فریبکارانه ابلیس: پنهان‌سازی تمنای جایگاه عالین در پوشش قیاس با آدم(ع)

محمدهادی منصوری[۱] ✉ | محسن فاضل‌بخشایش[۲]

۱. نویسنده مسئول، عضو هیئت علمی گروه معارف قرآن و حدیث دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران. رایانامه: mansouri@maaref.ac.ir
۲. دانشجوی دکتری مدرسی معارف قرآن و حدیث دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران. رایانامه: mohsenfazel1373@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۷
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۰۹
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۱
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی:
امتناع ابلیس از سجده، دروغگویی شیطان، پوشش قیاس، استکبار، جایگاه عالین.

چکیده

هدف: واقعه امتناع ابلیس از سجده بر حضرت آدم(ع)، به منزله یک رخداد محوری و پرتکرار در متن آیات قرآن کریم، همواره کانون توجه مفسران بوده است. غالب تفاسیر، در تبیین علت این نافرمانی، بر کلام خودِ ابلیس تمرکز کرده و ریشه اصلی را در قیاس نار و طین و متعاقباً، در نوعی خطای شناختی تحلیل نموده‌اند. این پژوهش با اتخاذ رویکردی انتقادی و با تردید در صداقت ابلیس، در پی کشف و بازیابی علت واقعی این امتناع از منظر تحلیل قرآنی است.

روش پژوهش: پژوهش حاضر با روش توصیفی ـ تحلیلی و در چهارچوب تفسیر قرآن به قرآن و با بهره‌گیری از منابع روایی انجام شده است. تمرکز اصلی بر آیات سوره‌های مبارکه اعراف و ص قرار دارد؛ آیاتی که متضمن ارزیابی و داوری الهی درباره این واقعه‌اند.

یافته‌ها: یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد، ابلیس در اظهارات خود صادق نبوده و با اتخاذ راهبردی فریبکارانه، علت حقیقی نافرمانی خویش را پنهان ساخته و آن را به دروغ به قیاس خود با آدم(ع) نسبت داده است. بر اساس تحلیل قرآنی، خداوند رفتار ابلیس را در دو سطح مورد داوری قرار داده است: یکی بُعد روان‌شناختی که در قالب استکبار درونی و از پرسش توبیخی الهی در سوره ص استنباط می‌شود و دیگری، بُعد هستی‌شناختی که در قالب طمع‌ورزی نسبت به جایگاه اهل‌بیت(ع) و تجاوز از حد وجودی خویش در نظام تکوینی جلوه‌گر است.

نتیجه‌گیری: بر اساس نتیجه این پژوهش، ابلیس خود را نه با حضرت آدم(ع)، بلکه با «عالین» قیاس کرده و از سر طمع و استکبار در برابر فرمان الهی ایستادگی نموده است. در نتیجه، علت واقعی امتناع او از سجده، نه خطای شناختی، بلکه انحرافی وجودی و ولایی بوده است.

استناد: : منصوری، محمدهادی و فاضل‌بخشایش، محسن. (۱۴۰۵). تحلیلی نو از راهبرد فریبکارانه ابلیس: پنهان‌سازی تمنای جایگاه عالین در پوشش قیاس با آدم(ع)، کتاب قیّم، ۱۶ (۲)، پیاپی: ۳۵، ۱۸۰-۱۵۹.

DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2025.22952.4061

CC BY

ناشر: دانشگاه میبد.

© نویسندگان.

۱. طرح مسئله

واقعه امتناع ابلیس از سجده بر آدم(ع)، نقطه‌ای محوری در روایت قرآنی است که همواره مورد توجه اندیشمندان بوده است. برای ریشه‌یابی علت آن، غالباً بر پاسخ ظاهری ابلیس تمرکز شده است؛ آنجا که وی برتری خلقت خود از آتش را در مقابل خلقت آدم(ع) از خاک مطرح می‌کند (اعراف: ۷/ ۱۲)؛ اما اتکای صرف بر کلام ابلیس برای کشف علت واقعی، با چالش جدی مواجه است. ابلیس بر اساس نص صریح قرآن، موجودی فریبکار و دروغ‌گوست. ازاین‌رو، منطقی نیست برای یافتن علت اصلی مسأله، به کلام موجودی متکی شویم که ذاتاً اهل فریب و دروغ است؛ چراکه بسیار محتمل است ابلیس، حتی در بیان علت ادعایی خود نیز، به جای صداقت، به شیطنت و پنهان‌کاری روی آورده باشد تا حقیقت امر و ریشه واقعی تمرد خود را پنهان سازد. توقف در سطح توجیهی که ابلیس خود ارائه می‌دهد؛ درحالی‌که کلام الهی در همان سیاق به ابعاد دیگری اشاره دارد، نادیده گرفتن ساختار دقیق و هدفمند دیالوگ الهی و بی‌توجهی به ماهیت فریبنده ابلیس است. این نگاه ما را از درک ریشه‌های حقیقی و پیچیده‌تر این نافرمانی باز می‌دارد و علت واقعی سقوط ابلیس را در لایه‌ای سطحی محصور می‌سازد.

ضرورت پژوهش حاضر، از همین نقد بر رویکرد رایج و لزوم رجوع مستقیم به کلام الهی برای تبیین علت واقعی نافرمانی ابلیس سرچشمه می‌گیرد. درک این علت، فراتر از بحثی تفسیری، برای شناخت ماهیت استکبار و ریشه شر، حیاتی است. هدف اصلی این مقاله، ارائه تحلیلی مستدل و ژرف‌نگر از امتناع ابلیس است که با تکیه بر استنباط دقیق از کلام الهی، ریشه‌های اصلی آن را در ابعاد عمیق‌تر روان‌شناختی و هستی‌شناختی تبیین نماید. بر این اساس، پژوهش حاضر به دنبال یافتن پاسخ به سؤالات زیر است:

۱. دیدگاه مفسران در تبیین علت امتناع ابلیس از سجده چیست؟

۲. برتری‌جوییِ عنصری در استدلال ابلیس چه نسبتی با انگیزه واقعی امتناع او از سجده دارد و تحلیل آیات مربوط، صداقت یا عدم صداقت او را در ارائه این توجیه، چگونه تبیین می‌کند؟

۳. ریشه‌های روان‌شناختی و هستی‌شناختی نافرمانی ابلیس بر اساس تحلیل کلام الهی کدام است؟

۴. انگیزه ابلیس از پنهان‌کاری و ارائه توجیهی دیگر چه بوده است؟

این پژوهش از منظر روش‌شناختی، بر مبنای قاعده تفسیری «القرآن یفسّر بعضه بعضاً» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج۲۹، ص۳۵۲) استوار گردیده است. در این چهارچوب، احادیث اهل بیت(ع)، نه در مقام تأسیس معنا، بلکه در جایگاه تعیین مصداق، تبیین غایت و... به‌کار گرفته شده‌اند. فرآیند تحلیل بدین ترتیب سامان یافته است که در گام نخست، با کاربست روش تفسیری قرآن با قرآن و هم‌نشانی آیات هم‌افق (به‌ویژه، آیات ۷۵ و ۷۶ سوره ص و آیه ۱۳ سوره اعراف)، قیود معنایی درون‌متنی استخراج می‌شود. این مرحله، محوریت مؤلفه «استکبار» را در سطح تحلیل روان‌شناختیِ امتناع ابلیس از سجده، مدلل و تثبیت می‌نماید.

در گام بعدی و در سطح تحلیل هستی‌شناختی، به‌منظور رفع ابهام از مدلول، تعبیر «العالین» و ادراک غایت امر به سجده، به روایات معتبر رجوع می‌شود تا از میان احتمالات تفسیری، تفسیر ارجح مشخص گردد.

در مرحله نهایی، معنای مستنبط از روایات، مجدداً در بوته نقد و ارزیابی مبتنی بر سیاق و تقابل‌های مفهومی قرآن (نظیر تقابل «العالین» و «الصاغرین» در آیه ۱۳ سوره اعراف) قرار می‌گیرد. این سازوکار اعتبارسنجی، از یک‌سو مانع از هرگونه تعارض با نصّ قرآنی شده و از سوی دیگر، از لغزش به ورطه تفسیر به رأی پیشگیری می‌کند.

در این نوشتار، ابتدا گزارشی از واقعه سجده بر آدم(ع) و دیدگاه مفسران در مورد علت امتناع ابلیس طرح می‌شود. سپس، فرضیه دروغین بودن استدلال ابلیس مطرح و شواهدی برای آن ارائه می‌گردد. در نهایت، مقاله تلاش می‌کند تا علت اصلی امتناع ابلیس و دلیل توسل او به دروغ و پنهان‌کاری را با توجه به سیاق آیات و روایات مرتبط، کشف و تبیین نماید.

۲. پیشینه پژوهش

در زمینه واقعه امتناع ابلیس از سجده بر آدم(ع)، پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است که می‌توان آن‌ها را در چند دسته اصلی طبقه‌بندی کرد:

ـ مطالعات موضوعی با تمرکز بر حکمت فرمان الهی: این دسته از تحقیقات، نظیر مقاله «قضیة امتناع ابلیس من السجود لآدم فی القرآن الکریم» (احمد مصطفی، ۲۰۲۱، صص۱۳۹-۱۶۷)، عمدتاً به حکمت امر الهی به سجده و پاسخ به شبهات پیرامون آن می‌پردازند.

ـ پژوهش‌های تاریخی و سیر تطور آراء مفسران: این تحقیقات، مانند مقاله «بررسی سیر تطور آراء مفسران در آیات سجده بر حضرت آدم(ع)» (بازیار، دهقان، کریمی‌نیا و انصاری مقدم، ۱۴۰۰)، به بررسی تحولات دیدگاه‌های تفسیری در طول زمان می‌پردازند.

ـ تحقیقات تطبیقی در مقایسه دیدگاه شخصیت‌های خاص: مقالاتی همچون «بررسی تطبیقی عدم سجده ابلیس با استناد به دیدگاه علامه طباطبایی، شبستری و حلاج» (حشمتیان، حسینی میرصفی و صافحیان، ۱۴۰۳)، به مقایسه دیدگاه مفسران یا اندیشمندان خاص در مورد این واقعه می‌پردازند.

گرچه هریک از این رویکردها، مؤلفه‌های ارزشمندی را عرضه کرده‌اند؛ اما خلأهای روش‌شناختیِ مشخصی نیز باقی گذاشته‌اند: این مطالعات اساساً دغدغه یافتن علت امتناع را نداشته‌اند، بلکه مسئله اصلی خود را تحلیل، ردّ یا مقایسه دیدگاه‌ها پیرامون دلیلِ اعلام‌شده از سوی ابلیس (قیاس آتش بر خاک) قرار داده‌اند. آن دسته از منابع تفسیری نیز که به این موضوع پرداخته‌اند، غالباً با مفروض انگاشتن صدق ابلیس در بیان علت، تمرکز خود را بر ارزیابی و نقد استدلال او محدود کرده‌اند. این پیش‌فرض اولیه (صادق پنداشتن ابلیس در تبیین انگیزه‌اش) به مغفول‌ماندن پرسش‌های ساختاری عمیق‌تری منجر شده است که از تحلیل متن گفتمان الهی استنباط می‌گردد. نخست آنکه چرا ابلیس در برابر پرسش صریح خداوند «مَا مَنَعَکَ»، پاسخی غیرمستقیم ارائه می‌دهد؟ دیگر آنکه چه عاملی سبب می‌شود پاسخ الهی، محتوای استدلال ابلیس را به کلی مسکوت گذارد و در مقابل با عبارت «کانَ مِنَ الْکافِرِینَ»، بر سابقه و پیشینه پنهان تأکید ورزد؟ مهم‌تر از این دو، غایت راهبردی خداوند از طرح پرسش «أَسْتَکْبَرْتَ أَمْ کُنْتَ مِنَ الْعالِینَ» چیست؟ این پرسش که کانون نزاع را از تقابل با «آدم»، به نسبت با «عالین» ارتقا می‌دهد، کدام ساحت مکتوم از انگیزه ابلیس را آشکار می‌سازد که در پژوهش‌های پیشین بدان پرداخته نشده است؟

مقاله پیش‌رو با اتخاذ رویکردی تحلیلی ـ استنباطی، از پژوهش‌های پیشین متمایز می‌شود و در پی پرکردن خلأهای موجود است؛ درحالی‌که رویکردهای رایج غالباً بر پاسخ ظاهری ابلیس یا نقل آراء مفسران متوقف شده‌اند، این پژوهش صراحتاً، به نقد رویکرد غالب مفسران در پذیرش قیاس ابلیس به عنوان علت واقعی امتناع می‌پردازد و بر اساس ماهیت فریبکارانه ابلیس، این توجیه را دروغین و پوششی برای نیتی عمیق‌تر می‌داند. این مقاله با تحلیل دقیق دیالوگ الهی و استنباط از ساختار کلام الهی، به واکاوی علل پنهان و ریشه‌ای این نافرمانی در ابعاد روان‌شناختی (استکبار نفسانی) و هستی‌شناختی (طمع به ساحت عالین و تجاوز از حد وجودی) می‌پردازد تا لایه‌های پنهان انگیزه او را آشکار سازد. بنابراین، نوآوری اصلی این مقاله در ارائه یک چهارچوب تحلیلی جامع است که

با فراتررفتن از سطح ظاهری گفتار ابلیس، به ریشه‌یابی عمیق‌تر و قرآنی این واقعه می‌پردازد که در پژوهش‌های پیشین به این شکل منسجم و استنباطی مورد توجه قرار نگرفته است.

۳. گزارشی از واقعه سجده بر آدم(ع) در قرآن کریم

واقعه سجده بر آدم(ع) در هفت موضع از قرآن کریم با سیاق‌هایی متمایز آمده است (بقره: ۲/ ۳۴؛ اعراف: ۷/ ۱۱-۱۲؛ حجر: ۱۵/ ۲۸-۳۳؛ اسراء: ۱۷/ ۶۱؛ کهف: ۱۸/ ۵۰؛ طه: ۲۰/ ۱۱۶؛ ص: ۳۸/ ۷۱-۷۵). بررسی تطبیقی این آیات نشان می‌دهد که هر سوره با توجه به ساختار و پیام کلی خود، بر بُعد خاصی از این ماجرا تأکید دارد.

در سوره بقره، روایت به اختصار و بدون مکالمه مستقیم با ابلیس آمده و بر امتناع، استکبار و کفر او تأکید می‌شود: ﴿**وَ إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَئكَةِ اسْجُدُواْ لِادَمَ فَسَجَدُواْ إِلَّا إِبْلِيسَ أَبىَ وَ اسْتَكْبَرَ وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ**﴾. این سیاق با هدف تبیین جایگاه انسان به‌عنوان خلیفه الهی، سیر نزول او از مقام قرب به زیست زمینی و ابتلائات او تنظیم شده و وجهی الهیاتی و انسان‌شناختی دارد (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۱، ص۱۲۲).

در سوره اعراف، نخستین گفت‌وگوی مستقیم خدا با ابلیس مطرح می‌شود. ابلیس با تمسک به برتری عنصر آتش بر خاک، امتناع خود را توجیه می‌کند: ﴿**وَ لَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَئكَةِ اسْجُدُواْ لِادَمَ فَسَجَدُواْ إِلَّا إِبْلِيسَ لَمْ يَكُن مِّنَ السَّاجِدِينَ* قَالَ مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ خَلَقْتَنِي مِن نَّارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِن طِينٍ**﴾. این سیاق، در راستای انذار بنی‌آدم نسبت به وسوسه شیطان و عبرت از گذشته، دارای رویکردی تعلیمی و اخلاقی است.

سوره حجر با تفصیلی بیشتر، خلقت انسان را با تعبیر ﴿**صَلْصَالٍ مِّنْ حَمَإٍ مَّسْنُونٍ**﴾ (حجر: ۱۵/ ۲۸) توصیف کرده و پاسخ به ابلیس را با لحنی قاطع و همراه با لعن بازگو می‌کند. تمرکز این سوره بر جایگاه نبوت در برابر استهزاء و مخالفت‌ها، صبغه‌ای کلامی و جدلی به روایت می‌بخشد (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۱۲، ص۹۵).

سوره اسراء تنها در یک آیه به این واقعه اشاره می‌کند و ابلیس با عبارت ﴿**أَأَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا**﴾ (اسراء: ۱۷/ ۶۱)، مخالفت خود را اعلام می‌دارد. این اختصار در بستر کلی سوره که بر اثبات وحی و نقد معاندان تمرکز دارد، نمادی از تکبر و اعتراض بی‌منطق مخالفان انبیاء است (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج۱۴، صص۶-۷).

در سوره کهف، ابلیس به‌عنوان موجودی از جنس جن معرفی می‌شود که از فرمان خدا سرپیچید: ﴿**كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ**﴾ (کهف: ۱۸/ ۵۰). این تنها موضعی است که ماهیت جنّی ابلیس را صریحاً بیان کرده تا ابهام در مورد نافرمانی فرشتگان برطرف گردد و وضعیت هستی‌شناختی ابلیس روشن شود.

سوره طه نیز در یک آیه، با بیانی موجز به امتناع ابلیس اشاره می‌کند: ﴿**وَ إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَئكَةِ اسْجُدُواْ لِادَمَ فَسَجَدُواْ إِلَّا إِبْلِيسَ أَبىٰ**﴾. این روایت در دل داستان مفصل وسوسه، لغزش و توبه آدم(ع) جای دارد و بیشتر ناظر به فرایند هدایت، توبه و رحمت الهی است.

اما در سوره ص، جامع‌ترین و تأویلی‌ترین بازنویسی این ماجرا دیده می‌شود. در کنار گفت‌وگویی معنادار با ابلیس، آیه‌ای بی‌سابقه آمده است: ﴿**أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنتَ مِنَ الْعَالِينَ**﴾. این پرسش الهی، مفهوم نوینی چون «عالین» را مطرح می‌سازد؛ گروهی ممتاز که معاف از سجده بر آدم(ع) بوده‌اند. این ویژگی سوره ص را از سایر مواضع طرح داستان متمایز ساخته و بستر تحلیل‌های تأویلی جدیدی را فراهم می‌سازد که در بخش‌های بعدی مقاله بدان پرداخته خواهد شد.

۴. بررسی دیدگاه مفسران

بررسی تفاسیر نشان می‌دهد که اغلب مفسران به ظاهر گفتار ابلیس پرداخته و آن را علت واقعی نافرمانی وی دانسته‌اند؛ با این‌حال، در برخی تفسیرهای متأخر، به امکان نهفته‌سازی نیت واقعی در کلام او و ابعاد روانی نافرمانی‌اش نیز اشاره شده است. این نوشتار با مرور دیدگاه مفسران برجسته، جایگاه تحلیل خود ـ مبنی بر پوششی بودنِ قیاس و طمع نسبت به مقام «عالین» ـ را در قیاس با قرائت‌های تفسیری پیشین تبیین می‌کند.

۴-۱. خطای شناختی و قیاس ناصحیح: عامل امتناع ابلیس از سجده

بررسی موضوع امتناع ابلیس از سجده در تفاسیر قرآن کریم نشان می‌دهد که برخی مفسران، علت آن را برآمده از یک استدلال شناختی نادرست و قیاس معیوب تلقی می‌کنند. در این دیدگاه، ابلیس با مقایسه جوهر مادی خلقت خویش با آدم(ع)، خود را برتر شمرد و سجده را دون شأن خود تلقی کرد.

طبرسی این خطا را قیاسی فاقد پشتوانه عقلی و مغایر با مصالح الهی می‌داند (طبرسی، ۱۴۰۸، ج۴، ص۶۲۰). فخر رازی نیز با تحلیلی منطقی‌تر، استدلال ابلیس را به‌صورت قیاسی چندمقدمه‌ای بازسازی می‌کند: آتش از خاک برتر است و مخلوقِ آتش از مخلوقِ خاک برتر است. پس من از آدم برترم. بنابراین، سجده بر آدم خلاف شأن من است. رازی این استدلال را نقد می‌کند: نه افضیلت آتش مسلّم است و نه برتری موجودات بر پایه ماده اولیه تعیین می‌گردد، بلکه معیار برتری، فضایل اکتسابی چون عقل، ایمان و طاعت است. وی تأکید می‌کند که امکان صدور ایمان از نسل کفر و بالعکس، خود نقض فرضیه برتری مادی است (رازی، ۱۴۲۰، ج۱۴، صص۲۰۸-۲۰۹).

شیخ طوسی نیز، ریشه نافرمانی ابلیس را در قیاسی عقلی میان آتش و خاک می‌داند، نه صرف استکبار. به‌زعم وی، ابلیس یا به‌سبب جهل مرکب، خدا را به درستی نشناخت یا چون سفیهی سبک‌سر، با حکمت الهی مخالفت کرد. در هر دو صورت، ریشه خطا در نظام معرفتی و تحلیل نادرست اوست (طوسی، بی‌تا، ج۴، صص۳۵۸-۳۵۹).

محمدحسین فضل‌الله نیز، امتناع ابلیس را ناشی از قیاسی وجودی می‌داند. به‌باور وی، ابلیس آتش را شریف‌تر، برتر و فعال‌تر از خاک می‌دانست و سجده بر آدم را خلاف شأن خود تلقی کرد. فضل‌الله این نگرش را تلاشی برای برهان‌سازی و توجیه نافرمانی در پیشگاه خداوند می‌داند (فضل‌الله، ۱۴۳۹، ج۷، ص۳۴). علاوه بر مفسران مذکور، می‌توان به زمخشری (۱۴۰۷، ج۲، صص۸۹-۹۰)، بیضاوی (۱۴۱۸، ج۳، ص۷)، آلوسی (۱۴۱۵، ج۴، صص۳۲۸-۳۳۰)، ابن عطیه (۱۴۲۲، ج۲، ص۳۷۸)، ابن عاشور (۱۴۲۰، ج۸، صص۳۱-۳۴)، رشید رضا (۱۴۱۴، ج۸، ص۳۳۰)، جوادی آملی (۱۳۹۲، ج۲۸، صص۱۸۸-۱۹۱) و مدرسی (۱۴۱۹، ج۳، ص۲۸۲) نیز، به عنوان طرفداران این دیدگاه اشاره نمود.

۴-۲. استکبار و عدم انقیاد به امر الهی؛ انگیزه اصلی امتناع ابلیس از سجده

گروهی از مفسران، انگیزه اصلی امتناع ابلیس از سجده بر آدم(ع) را استکبار و سرپیچی از فرمان الهی دانسته‌اند. در این رویکرد، تمرکز بر تحلیل روان‌شناختی رفتار ابلیس و برجسته‌سازی عنصر تکبر او در مواجهه با امر خداوند است.

علامه طباطبایی در «المیزان» با نگاهی متفاوت از اغلب مفسران که توجه خود را به ردّ قیاس میان نار و طین معطوف داشته‌اند، استکبار را عامل بنیادین نافرمانی ابلیس می‌داند. به‌زعم ایشان، قرآن اساساً به احتجاجات ابلیس وقعی ننهاده و علت اصلی طرد و لعن او را تکبر در برابر فرمان خداوند معرفی کرده است. به باور علامه، ابلیس نه به دلایل جسمانی، بلکه از سر غرور، حکم الهی را

نپذیرفت و با تصور برتری بر آدم، خود را مستقل از اراده الهی پنداشت. این خودبینی نخستین گناه وی بود که او را از مدار عبودیت خارج ساخت. اگرچه علامه به‌صراحت ابلیس را دروغ‌گو ندانسته‌اند؛ اما از سیاق کلام ایشان برمی‌آید که قیاس ابلیس را جدی تلقی نکرده و انگیزه اصلی را استکبار دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۶، صص۲۴-۳۰).

در همین چهارچوب، نویسنده تفسیر نمونه نیز، با تأکید بر آگاهی ابلیس از عدم برتری آتش بر خاک، استدلال وی را نه یک خطای معرفتی، بلکه مغالطه‌ای آگاهانه و فریبکارانه می‌داند. بر این اساس، امتناع ابلیس نه ناشی از جهل، بلکه برخاسته از تکبر و خودبزرگ‌بینی عمدی تحلیل می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج۶، ص۱۰۰).

۴-۳. خطای تحلیلی و انگیزش نفسانی؛ دو مؤلفه در امتناع ابلیس از فرمان الهی

دیدگاهی که از تفسیر «الفرقان» اثر محمد صادقی تهرانی استخراج می‌شود، امتناع ابلیس از سجده بر آدم(ع) را حاصلِ تعامل دو عامل درهم‌تنیده می‌داند: نخست، خطای تحلیلی در قیاس معرفتی و دوم، انگیزه‌های نفسانی مبتنی بر غرور و تعصب.

به باور وی، ابلیس با اتکاء به نوعی برهان قیاسی، به این نتیجه رسید که آتش، به‌دلیل فاعلیت‌های خاص آن، از خاک برتر است و بدین‌جهت، خود را شایسته‌تر از آدم(ع) دانست؛ اما به تعبیر این مفسر، ابلیس در مبنای قیاس خود دچار خطا شد؛ چراکه از نورانیت و ظرفیت وجودی خاک در ساختار آفرینش آدم(ع) غافل بود: «فقد أخطأ في أصل البرهان، حيث نظر إلى فعليته النارية و لم ينظر إلى نورانية ذلك التراب فعليّة و قابليّة» (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶، ج۱۱، صص۴۴-۴۵).

در کنار این خطای معرفتی، صادقی تهرانی همچنین، بر نقش انگیزه‌های باطنی همچون استکبار و تعصب در نافرمانی ابلیس تأکید دارد. وی با استناد به حدیثی از امیر مؤمنان(ع)، این تمرد را نخستین نماد تجلّی اَنانیت و خودبزرگ‌بینی در تاریخ خلقت معرفی می‌کند (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶، ج۱۱، ص۴۷).

بدین ترتیب، در تحلیل وی، امتناع ابلیس حاصلِ مغالطه در تحلیل هستی‌شناختی آفرینش در کنار خطای انگیزشی در مواجهه با امر الهی است؛ ترکیبی از اشتباه معرفتی و غرور نفسانی که در نهایت به ترک سجده انجامید.

۵. ارزیابی دیدگاه مفسران

پس از طرح آراء مفسران در باب علت امتناع ابلیس از امتثال امر الهی، آشکار شد که اغلب مفسران، علت سرپیچی ابلیس از سجده را خطای ادراکی و قیاس مع‌الفارق او می‌دانند. این دیدگاه، ابلیس را موجودی با خطای منطقی معرفی می‌کند، نه شخصیتی با انگیزه‌های پیچیده. در مقابل، علامه طباطبایی علت اصلی را «استکبار» در برابر خدا و نویسندگان تفسیر نمونه به‌طور گذرا، احتمال «دروغ‌گویی» آگاهانه او را مطرح کرده‌اند؛ اما با تأمل بیشتر در سیاق آیات و درون‌کاوی رویکرد ابلیس در این واقعه، می‌توان به این احتمال جدی اندیشید که استدلال قیاسی ابلیس، نه علت حقیقی امتناع، بلکه حجابی بر چهرهٔ حقیقت بود. به بیان دیگر، آنچه در ظاهر به‌منزله برهان مطرح شد، ممکن است نقابی گمراه‌کننده برای پوشاندن نیّتی عمیق‌تر و پیچیده‌تر باشد. در این بخش از مقاله، تلاش خواهد شد تا انگاره خطای شناختی ابلیس ارزیابی شود و این مدعای مهم مورد بررسی قرار گیرد که ابلیس در حقیقت، از پیش، بر آن بود که امر الهی را رد کند و استدلال قیاسی او، تنها پوششی برای انکار و طغیان از پیش‌ساخته بود.

۵-۱. اعراض حکیمانه در قبال قیاس

در تبیین امتناع ابلیس از انقیاد در برابر امر الهی به سجده بر آدم(ع)، پرسش اساسی آن است که آیا این عصیان، معلول یک خطای شناختی بوده است؟ تحلیل دقیق ساختار و سیاق گفتمان میان خداوند و ابلیس، پاسخی بر این مسأله فراهم می‌آورد.

ابلیس در مقام توجیه سرپیچی خود، به یک قیاس منطق‌نما متوسل شد. چنانچه این استدلال، صرفاً یک شبهه شناختی و محصول باوری صادقانه ـ هرچند ناصواب ـ می‌بود؛ بر اساس حکمت الهی و سنت اتمام حجت، انتظار می‌رفت که خداوند از طریق تبیین حقیقت و آشکارسازی مغالطه موجود در این قیاس، خطای شناختی وی را مرتفع ساخته و هرگونه مجالی برای توجیه را مسدود نماید.

لیکن، واکنش الهی متضمن ورود به تحلیل عقلانی یا رد صریح محتوای استدلال ابلیس نیست، بلکه خداوند با عدول از پاسخ به استدلال مذکور، مستقیماً به ریشه باطنی این تمرد، یعنی استکبار او اشاره می‌فرماید: ﴿**فَما يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيها**﴾ (اعراف: ۷/ ۱۳). این عدول از مسیر نقض منطقیِ قیاس و تأکید بر حالت نفسانیِ ابلیس، آشکار می‌سازد که آنچه در این واقعه نقش اصلی را ایفا می‌کند، نه خطای شناختیِ قابلِ اصلاح، بلکه اراده‌ای آمیخته با استکبار است. بنابراین، می‌توان برهانی منطقی به این صورت تقریر کرد: اگر قیاسِ ابلیس صرفاً و اساساً محصولِ یک خطای شناختیِ صادقانه و اصلاح‌پذیر می‌بود، سنتِ اتمامِ حجت و حکمتِ الهی اقتضاء می‌کرد که مغالطه آن را صریحاً تبیین نماید؛ اما خداوند چنین نکرد و به‌جای آن، حقیقتِ درونی ابلیس را آشکار ساخت. پس قیاس ابلیس، ناشی از خطای شناختی نبوده است. تبیین منشأ حقیقی این تمرد و اثبات دروغگویی ابلیس، مستلزم بررسی‌های تکمیلی و استناد به شواهد قرآنی دیگر است که در مراحل بعد به آن پرداخته خواهد شد.

در نقد استدلال فوق، ممکن است دو فرضیه مطرح گردد که سکوت الهی، ناشی از «عدم اعتنا به کلام باطل» یا «بداهتِ بطلانِ آن» بوده است. با این حال، هیچ‌یک از این دو فرض، تبیین کاملی از مسأله به دست نمی‌دهد.

نخست آنکه صرفِ باطل‌بودن یک مدعا، مجوزی برای سکوت از جانب ساحت حکیم در مقام تعلیم و اتمام حجت نیست. سکوت در برابر یک شبهه، از منظر حکمت، تنها زمانی موجه است که گوینده در مقام طلب حقیقت نبوده و کلام او، نه از سر جهل و خطای معرفتی، بلکه برآمده از عناد و سفسطه باشد. در چنین وضعیتی، پاسخ به محتوای ظاهریِ سخن، به منزله ورود به بازی جدلی و به رسمیت شناختن صورتِ شبهه است؛ حال آنکه مسأله اصلی، به سیرت و نیت متکلم بازمی‌گردد. افزون بر این، دیدگاه مذکور متضمن یک تناقض مفهومی است؛ زیرا ماهیت شبهه و خطای شناختی را نادیده می‌گیرد. اساساً، یک ادعا دقیقاً به دلیل باطل‌بودن آن در ذیل عنوان شبهه یا خطای معرفتی قرار گرفته و نیازمند پاسخ و تبیین می‌شود. اگر استدلال ابلیس فاقد بطلان بود، اساساً خطایی وجود نداشت که نیازمند اصلاح باشد.

دوم آنکه انتساب این سکوت به بداهتِ بطلان قیاس نیز، با چالش‌های جدی مواجه است؛ اولاً، با عنایت به جایگاه رفیع عبادی و معرفتی ابلیس پیش از این عصیان ـ امری که در ادامه تبیین خواهد شد ـ شأن وجودی او بالاتر از آن است که به چنین قیاس سخیف و مغالطه اولیه‌ای، باور صادقانه داشته باشد؛ ثانیاً، حتی با فرض بداهت بطلان یک شبهه، این امر به خودی خود، وظیفه تبیین و پاسخگویی را از ساحت حکیم مطلق ساقط نمی‌کند؛ به‌ویژه در مقامی که غایت آن، اتمام حجت بر خصم است.

این تغییرِ جهت در پاسخگویی، خود یک صنعت بلاغی محسوب می‌شود؛ زیرا مؤید آن است که پرسش مطرح‌شده اصالتی نداشته و تنها بهانه‌ای برای یک انگیزه نفسانی است. به بیان دیگر، بلیغ‌ترین پاسخ، عدول از ظاهر سؤال و معطوف ساختن توجه به نیت اصلی پرسشگر است. نمونه‌ای از این اسلوب حکیمانه در آیه ۲۱۵ سوره بقره تجلی یافته است. در این آیه، در پاسخ به سؤال «چه چیزی انفاق کنند؟»، خداوند مصادیق اموال را برنمی‌شمارد، بلکه پاسخ را به این سمت هدایت می‌کند که «به چه کسانی انفاق

کنند». خداوند در این آیه، با جابه‌جایی کانون توجه، مطلب دیگری را بیان فرموده است تا نشان دهد که دغدغه اصلی پرسشگر (نوع مال انفاقی)، مطلبی باطل و فاسد بوده است (فخررازی، ۱۴۲۰، ج۶، ص۳۸۲).

۵-۲. تأکید بر پیشینه کفر ابلیس

قرآن کریم بر پیشینه‌ای از کفر و خصائص درونی که از گذشته در ذات ابلیس استقرار داشته، تصریح می‌کند. در آیه شریفه ﴿**وَ لَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ**﴾ (اعراف: ۷/ ۱۱)، پس از ذکر سجده ملائکه، عبارت «إِلَّا إِبْلِيسَ» به تنهایی برای بیان عدم سجده ابلیس کفایت می‌کند. با این وجود، قرآن کریم در ادامه، از عبارت «لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ» نیز بهره می‌برد. این امر مؤید آن است که غایت این عبارت، صرفاً گزارش عدم سجده ابلیس نبوده، بلکه در مقام تبیین آن است که امتناع از سجده، اقتضای ذات او بوده و سرباززدن وی از سجده بر آدم(ع)، امری عارضی و ناشی از خطای شناختی نبوده است.

تعبیر «وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ» نیز در آیات ۳۴ سوره بقره و ۷۴ سوره ص ـ که از نظر محتوا و سیاق مشابه آیه پیشین است ـ قابل تأمل و بررسی است. کفر در لغت به معنای پوشاندن و مخفی‌کردن است (راغب، ۱۴۱۲، ص۷۱۴). دو مسیر تفسیری ممکن است پی گرفته شود: نخست، اصطلاحِ فقهی و کلامیِ کفر به معنای نپذیرفتن حقیقت؛ دوم، معنای لغویِ پوشاندن که می‌تواند اشاره به پنهان داشتنِ واقعیت داشته باشد. براساس احتمال دوم، پرسش اساسی این است که ابلیس دقیقاً چه حقیقتی را کتمان می‌کرده است؟

پاسخ این پرسش را می‌توان با تحلیل دقیق سیاق و هم‌نشینی واژگان در خود آیه یافت. خداوند در مقام تبیین ماهیت سرپیچی ابلیس، نخست به دو عمل او اشاره می‌کند: «أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ» (بقره: ۲/ ۳۴). این دو فعل، در ظاهر، واکنشی لحظه‌ای و در پاسخ به امر الهی هستند که می‌توانستند به عنوان یک خطای آنی تلقی شوند؛ اما خداوند بلافاصله و برای رفع همین تصور، با عبارت «وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ» این برداشت را اصلاح می‌کند.

این عبارت که با فعل ماضی «كانَ» همراه است، نشان می‌دهد که امتناع و استکبار، حاصل آن لحظه نبوده‌اند، بلکه ظهور و بروزی از یک خصلت ریشه‌دار و پیشین بوده‌اند که تا آن زمان مخفی مانده بود. عبارت «وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ» که بلافاصله پس از این دو فعل آمده، یک وصف مجزا یا معلول آن دو عمل نیست، بلکه در مقام ریشه‌یابی و تبیین علت آن دو است و قرینه‌ای است بر اینکه «کفر» و «پوشاندن» ابلیس، دقیقاً به همین «استکبار» و «امتناع» بازمی‌گردد که او در باطن خود پنهان می‌داشت.

علامه طباطبایی نیز با استناد به تعبیر ﴿**وَ ما كُنتُم تَكْتُمون**﴾ (بقره: ۲/ ۳۳)، بر وجود حقیقتی مستور که در واقعه سجده بر آدم(ع) آشکار گردید، تأکید می‌ورزد. ایشان تعبیر «كانَ مِنَ الكافرين» را نشانه‌ای بر پیشینی و نهان‌بودن کفر ابلیس تلقی نموده و آن را نه یک رخداد حادث، بلکه ظهور یک باطن مستور می‌داند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۱، ص۱۲۲).

در همین راستا، تبیین امام صادق(ع) در خصوص معانی کفر نیز راهگشاست. از دیدگاه ایشان، یکی از وجوه کفر در کتاب خدا، انکار آگاهانه است (کلینی، ۱۴۰۷، ج۲، ص۳۸۹). بر اساس این معنا، از آن‌جا که خدای متعال، بلافاصله پس از بیان سجده نکردن ابلیس، به کافربودن او اشاره می‌کند؛ این هم‌نشینی می‌تواند دلالت بر آن کند که علت سرپیچی او خطای شناختی نبوده، بلکه او آگاهانه آن را انکار ورزیده است.

در نتیجه، با توجه به تأکید بر سابقه کفر و ساجدنبودن ابلیس و همچنین، هم‌نشینی این دو وصف با امتناع او و قرارگیری در سیاق تبیین ماهیت امتناع و نیز، با در نظر گرفتن معنای لغوی و اصطلاحی کفر، می‌توان استنباط نمود که از منظر قرآن کریم، کفر دیرین و مستور ابلیس، نقش مستقیمی در تمرد او داشته و این عمل صرفاً، یک خطای شناختی نبوده است.

۵-۳. روایت مربوط به دروغگویی ابلیس

قمی در تفسیر خود با سه واسطه روایت اسحاق بن حَریز از امام صادق(ع) را نقل می‌کند که ایشان در تفسیر قیاس ابلیس از اسحاق پرسیدند: «اصحاب شما درباره سخن ابلیس: «خَلَقْتَنِي مِنْ نارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ» چه می‌گویند؟ اسحاق گفت: جانم فدای شما، او این سخن را گفته و خداوند نیز آن را در کتابش ذکر کرده است. امام(ع) فرمود: ابلیس، لعنت خدا بر او باد، دروغ گفته است. ای اسحاق، خداوند او را جز از گِل نیافریده است. خداوند می‌فرماید: ﴿**الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ ناراً فَإِذا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقِدُونَ**﴾. خداوند او را از آن آتش آفرید و آتش از آن درخت است و اصل آن درخت از گِل است» (قمی، ۱۴۰۴، ج۲، صص۲۴۴-۲۴۵).

این روایت، تمایز میان «کذب» و «خطا» را برجسته می‌کند. «کذب»، بیان عامدانه‌ای است که متکلم، با علم به مغایرت آن با واقعیت درونی و خارجی، آن را اظهار می‌کند و عنصر اصلی آن، «عمد و آگاهی» به نادرستی است (خویی، ۱۳۷۷،ج۱، ص۶۰۹؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۲، ج۲، صص۱۰۴-۱۰۵)؛ اما «خطا» ناشی از عدم اطلاع کافی، باور نادرست یا برداشت اشتباه است؛ به‌گونه‌ای که فرد ممکن است به درستیِ گزاره معتقد باشد.

گزاره ﴿**خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ**﴾ (اعراف: ۷/ ۱۲) که به عنوان استدلال ابلیس برای امتناع از سجده بر آدم بیان شده، حکایتِ کلام اوست، نه کلام خداوند. صرفِ نقل این سخن در قرآن، به معنای تأیید این نگاه از سوی باری‌تعالی نیست. این موارد نیازمند تبیین هستند؛ به این معنا که خودبرتربینی شیطان و استدلال او به برتری آتش بر خاک، باید در آینه دیگر آیات قرآن و سنت قطعی ارزیابی شود.

نمونه دیگری از این دست، نقل‌قول مستقیم از فرعون است که با طغیان و سرکشی گفت: ﴿**أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى**﴾ (نازعات: ۷۹/ ۲۴). بدیهی است که این نقل‌قول به معنای تأیید ادعای فرعون نیست، بلکه قرآن در آیات فراوان دیگری، این ادعا را به چالش کشیده و سرنوشت گوینده آن را مایه عبرت معرفی می‌کند.

روایت منقول از امام صادق(ع) در مواجهه با این ادعای ابلیس، نمونه‌ای دقیق از اِعمال همین قاعده روش‌شناختی است. ایشان با استناد به آیه شریفه ۸۰ از سوره یس، کذب مدعای ابلیس مبنی بر اصالت و برتری آتش را آشکار می‌سازند؛ چراکه آتش، به عنوان عنصر مورد استناد ابلیس، خود مخلوق و منبعث از «درخت سبز» است که به عنصر «طین» و «ماء» نزدیک‌تر است. بنابراین، مبنای قیاس و ادعای برتری وی از اساس باطل است.

روایت مذکور، گفتار غیرمعصوم (ادعای ابلیس) را با ارجاع به نصّ صریح قرآن به مثابه معیار صدق، ارزیابی و ابطال می‌کند. این رویکرد از منظر روش‌شناسی، کاملاً در انطباق با موازین فهم و تفسیر قرآن عمل کرده و به تصحیح و تعمیق فهم مخاطب از ماهیت مغالطه ابلیس یاری می‌رساند. در نتیجه، این مدل تفسیری که کلام ابلیس را با محک قرآن کذب می‌شمارد، بر هر مدلی که آن را صادق در خبر، اما خاطی در استنتاج فرض می‌کند، برتری و رجحان معرفت‌شناختی دارد.

در بررسی تفاسیرِ کلاسیک معلوم می‌شود، آنچه برخی مفسران در تأیید شبهه‌شناختی ابلیس می‌آورند، عمدتاً اقوالِ تفسیریِ صحابه و تابعین مانند عبارت‌های منسوب به ابن‌عبّاس، ابن سیرین یا حسنِ بصری: «أول من قاس إبليس فأخطأ القياس» (قرطبی، ۱۳۶۴، ص۱۷۱) و تحلیل‌های ظاهری آیات است.

در شماری از نصوص روایی مأثور از معصومان(ع)، قیاس ابلیس به عنوان نمونه‌ای بارز و هشداردهنده جهت منع کاربرد قیاس در حوزه دین، مورد استناد قرار گرفته است (کلینی، ۱۴۰۷، ج۱، ص۵۸؛ ابن بابویه، ۱۳۸۵، ج۱، ص۸۸). غایت اصلی از طرح این موضوع، تأسیس یک قاعده معرفتی ـ فقهی مبنی بر بطلان و حرمت قیاس به مثابه ابزاری برای استنباط معارف و احکام دینی است.

ازاین‌رو، کانون توجه در این روایات، نفسِ عمل قیاس و ممانعت قاطع از ورود آن به ساحت شریعت است، نه ارائه تحلیلی معرفت‌شناختی از منشأ و ماهیت قیاس ابلیس. به عبارت دیگر، این نصوص در مقام تبیین این مسئله برنیامده‌اند که آیا استدلال ابلیس، حاصل یک شبهه معرفتی صادق و خطای نظریِ صِرف بوده، یا توجیهی ثانویه برآمده از استکبار و امتناع ارادی اوست.

روایتی که پیرامون این موضوع سخن گفته است، کلام مذکور از امام صادق(ع) می‌باشد که حاکی از آگاهی ابلیس به مغایرت سخنش با واقعیت و در نتیجه، نیتِ تعمدی در بیان این قیاس است.

۵-۴. وسعت وجودی و ادراکی ابلیس: تناقض با قیاس سطحی

ابلیس موجودی دارای مرتبه‌ای بالا از ادراک، تجربه و سلوک معنوی است؛ به‌طوری‌که پیش از فرمان سجده، از زمره مقربان درگاه الهی به‌شمار می‌رفته و در جرگه ملائکه حاضر بوده است؛ بر اساس خطبه قاصعه نهج‌البلاغه، ابلیس پیش از نافرمانی، از سابقه‌ای طولانی در عبادت برخوردار بود، به‌گونه‌ای که امیرالمؤمنین(ع) مدت عبادت او را شش هزار سال ذکر می‌کند (عبده، بی‌تا، ج۲، ص۱۳۷-۱۳۸). اما قیاسی که میان آتش و خاک به عنوان دو عنصر مادی صورت داد، قیاسی ابتدایی، سطحی و فاقد عمق منطقی است؛ به‌گونه‌ای که حتی برای ذهن‌های متعارف و غیرمتعهد به مبانی عقلانی نیز، سستی و سطحی‌بودن آن آشکار است. چنین استدلالی نمی‌تواند حاصل ادراک عمیق موجودی باشد که از مرتبه‌ای فراتر از درک عام بشر برخوردار است. اگر قیاس ناری و طینی، واقعاً علت اصلی امتناع از سجده باشد، آنگاه باید ابلیس را موجودی با عقل بسیط، نگاهی مادّی و درکی کودکانه از نظام خلقت دانست؛ درحالی‌که تمام شواهد قرآنی و روایی خلاف این امر را نشان می‌دهند. در ادامه، به برخی از شواهد این موضوع اشاره می‌شود.

۵-۴-۱. ابلیس به‌مثابه حقیقت جهل در روایت جنود عقل و جهل

حدیث «جنود عقل و جهل» در منابع شیعی همچون «الکافی» نقل شده است. در این حدیث، خداوند متعال، عقل را به عنوان اولین مخلوق، خلق می‌فرماید. متعاقباً، جهل نیز آفریده شده و هر دو مورد آزمون قرار می‌گیرند. متن حدیث بیان می‌دارد: «إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْعَقْلَ وَ هُوَ أَوَّلُ خَلْقٍ ... ثُمَّ قَالَ لِلْجَهْلِ: أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ، ثُمَّ دَعَاهُ فَلَمْ يَجِبْهُ ... فَقَالَ: اسْتَكْبَرْتَ؟ ... ثُمَّ جَعَلَ لِلْعَقْلِ خَمْسَةً وَ سَبْعِينَ جُنْداً، وَلِلْجَهْلِ خَمْسَةً وَ سَبْعِينَ جُنْداً يُقَابِلُونَهُمْ...» (کلینی، ۱۴۰۷، ج۱، ص۲۱). در پرتو این روایت، عقل و جهل به مثابه دو نیروی سازمان‌یافته با لشکرها و صفوف مشخص، تصویر شده‌اند که در پهنه هستی، نمایندگی دو جبهه متقابل حق و باطل را بر عهده دارند.

علامه مجلسی در تحلیل این حدیث، عقل را به وجود نورانی پیامبر اکرم(ص) اطلاق می‌کند که طبق روایات، «اول ما خلق الله» محسوب می‌شود. ایشان در مقابل، حقیقت ابلیس را مصداق جهل معرفی می‌نمایند؛ موجودی که در برابر نبوت مطلقه پیامبر(ص) ایستادگی و عصیان ورزید و از امر سجده بر آدم(ع) ـ که مظهر آن نور مقدس است ـ سر باز زد (مجلسی، ۱۴۰۴، ج۱، صص۶۵ و ۶۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج۱، صص۱۰۳-۱۰۵).

با اتخاذ این رویکرد تفسیری ـ که ابلیس همان «جهل» با جنودی هم‌تراز با جنود عقل است ـ می‌توان به نتایج زیر دست یافت: ابلیس هم‌تراز هستی‌شناسانه با پیامبر اکرم(ص) در جبهه تقابل وجودی قرار می‌گیرد (نه در مقام، بلکه در تقابل هستی‌شناختی). جهل در این حدیث، موجودی فعال و مبارز است؛ نه صرف یک حالت سلبی و عدمی، یعنی جهل، وجودی است که علم را نفی و با آن مقابله می‌کند و اعطای لشکری هم‌تراز با جنود عقل، نشان از وسعت وجودی، شبکه‌سازی و میدان اثرگذاری وسیع ابلیس دارد.

مهم‌تر از همه، ابلیس تنها موجودی است که توانسته است در مقابل نورانی‌ترین مخلوق خداوند، یعنی حقیقت محمدیه، صف‌آرایی کند. ابلیس در حقیقت به‌عنوان ضلع مخالف حق در صحنه هستی ظاهر شده است. دشمنی او با رسول خدا(ص) به‌عنوان

نماینده تامّ حق، و رهبری او بر جبهه باطل، نشان از آن دارد که او در جایگاه یک قطب معرفتی و وجودی در برابر قطب الهی ایستاده است؛ به‌گونه‌ای‌که حضرت امیر(ع) او را «امام المتعصبین» خطاب می‌کند (عبده، بی‌تا، ج۲، ص۱۳۸). چنین ایستادگی‌ای تنها از موجودی دارای مراتب عالی ادراک قابل تصور است.

۵-۴-۲. تمرکز راهبردی بر صراط مستقیم

ابلیس، با آگاهی از مسیر هدایت انسان‌ها، تصمیم می‌گیرد در راه راست الهی کمین کند: ﴿**لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَکَ الْمُسْتَقِيمَ**﴾(اعراف: ۷/ ۱۶). این راه که در قرآن به آن «صراط مستقیم» گفته می‌شود، مسیر ویژه هدایت خداوند است. تمرکز او بر این نقطه، به معنای فهم دقیق از جریان هدایت خداوند در هستی است؛ یعنی ابلیس نقاط کلیدی تربیت انسان را شناخته و به‌طور هدفمند بر آنها تمرکز می‌کند. این امر نشانگر درکی راهبردی و دوراندیشانه است.

۵-۴-۳. آینده‌نگری و برنامه‌ریزی بلندمدت

درخواست مهلت ابلیس در پاسخ به فرمان طرد الهی، نشان‌دهنده نگاه بلندمدت و راهبردی اوست آنجا که به خداوند گفت: ﴿**رَبِّ أَنظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ**﴾(اعراف: ۷/ ۱۴). استعمال فعل «أَنظِرْنِي» حاوی معنای به تأخیرانداختن و مهلت‌دادن است (راغب، ۱۴۱۲، ص۸۱۳). این تعبیر حاکی از آن است که ابلیس اغوای بشر را نه به‌صورت لحظه‌ای، بلکه به‌عنوان فرآیندی تدریجی و مبتنی بر ساختار زمانی حیات انسان می‌فهمد. درخواست او برای تأخیر، درک عمیق از رابطه زمان، وسوسه و موفقیت پروژه شیطانی را فاش می‌کند؛ موفقیتی که بدون بسط تاریخی و فرصت‌های مکرر ممکن نیست.

۵-۴-۴. شناخت روان‌شناختی انسان و اغواء از درون

قرآن از شیطان با تعبیر موجودی وسوسه‌گر یاد کرده است: ﴿**يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ**﴾(ناس: ۱۱۴/ ۵). واژه «صُدور» اشاره به شعور و ادراک انسان به عنوان محل وسوسه ابلیس (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۲۰، ص۳۹۷) و درون انسان، یعنی جایگاه انگیزه‌ها، افکار و گرایش‌ها دارد. ابلیس با وسوسه در ساحت درونی، به نازک‌ترین لایه‌های روانی انسان نفوذ می‌کند. این نوع اغواء، نشانه شناخت روان‌شناسانه او نسبت به انسان است؛ چراکه اغواگری درونی برخاسته از فهم دقیق ساختار فطری، شهوانی و شناختی بشر است.

۵-۴-۵. توان شبکه‌سازی و تولید گفتار فریبنده

ابلیس نه تنها فردی وسوسه‌گر است، بلکه شبکه‌ای از جن و انس را به کار می‌گیرد تا گفتارهایی مزین و فریبنده تولید کنند: ﴿**يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا**﴾(انعام: ۶/ ۱۱۲). این آیه دلالت دارد که ابلیس دارای قدرت ارتباطی است و با مدیریت شبکه‌ای گسترده، مفاهیم انحرافی را در قالب‌های جذاب به بشر عرضه می‌کند و در خفا و آشکار، جهت برنامه‌ریزی برای نابودی رسول و رسالت تلاش می‌کنند (فضل الله، ۱۴۳۹، ج۶، ص۲۴۸).

۵-۴-۶. درک اسماء الهی و سوگند به عزت خداوند

ابلیس در گفت‌وگو با خداوند، به یکی از اسماء الهی سوگند می‌خورد: ﴿**فَبِعِزَّتِکَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ**﴾(ص: ۳۸/ ۸۲). «عزّت» از صفات جلالی خداوند است که نشان‌دهنده اقتدار و چیرگی است. اینکه ابلیس این صفت را می‌شناسد و به آن قسم می‌خورد،

حاکی از شناخت دقیق الهیات اسمائی است. اغواء، زمانی صورت می‌گیرد که از عزت خدای متعال غفلتی رخ دهد. بنابراین، چون عزت، دخیل در بیداری انسان و در مقابل اغواء قرار دارد، به آن قسم یاد کرده است. در الهیات اسلامی، چنین معرفتی ویژه اهل معرفت دانسته شده است.

۵-۴-۷. مقام و موقعیت پیشین در عالم ملکوت

ابلیس در میان فرشتگان حضور داشته است و مأمور به سجده بر آدم(ع) می‌شود: ﴿فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ﴾(کهف: ۱۸/ ۵۰). اگرچه از جن است؛ اما مقام و موقعیت او چنان بوده که در حلقه امر فرشتگان حاضر بوده است. مفسران این حضور را نشانه مقام عبادی و علمی خاص ابلیس دانسته‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج۱۲، ص۴۶۲). چنین مقامی از وسعت وجودی و ظرفیت معنوی پیشین او حکایت دارد و نشان می‌دهد که او عاقل‌تر از آن است که به جای برهان، به قیاس باطل روی آورد (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶، ج۱۸، ص۱۱۶) .

۵-۴-۸. درک محدودیت قدرت و قلمرو نفوذ

ابلیس در قیامت بصراحت به ناتوانی‌اش در تسلط بر انسان‌ها اذعان می‌کند و نقش خود را صرفاً در دعوت می‌داند: ﴿وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُم مِّن سُلْطَانٍ إِلَّا أَن دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي﴾(ابراهیم: ۱۴/ ۲۲). این اعتراف نشان می‌دهد که او مرزهای قدرت و اختیار خود را می‌شناسد و دچار توهم قدرت مطلق نیست. این سطح از خودآگاهی، ناشی از درک عقلانی نسبت به روابط علّی و ساختار اراده در نظام هستی است. همچنین در موقعیتی دیگر، ضعف خود در برابر بندگان خاص خدای متعال را اعلام کرده و می‌پذیرد که نمی‌تواند مخلَصین را گمراه کند: ﴿إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ﴾(ص: ۳۸/ ۸۳).

شواهد فوق‌الذکر نشان می‌دهند که ابلیس دارای شخصیتی پیچیده، درک عمیق از هستی‌شناسی، آینده‌نگری، شناخت روان بشر و ساختار هدایت الهی است. این تصویر، نیازمند بازخوانی نگاه سنتی به شیطان است و لزوم فهم پیچیدگی‌های او را فراتر از یک موجود صرفاً اغواءگر مطرح می‌کند.

ابلیس، با توجه به حضور طولانی‌مدت در محضر فرشتگان الهی و آگاهی از اسرار خلقت، نمی‌توانست قیاس سطحی بر اساس ماده اولیه خلقت را مبنای استدلال خود قرار دهد. او به‌عنوان یکی از اولین موجوداتی که از جایگاه ویژه انسان در نظام هستی آگاه بود، می‌دانست ارزش موجودات به جایگاه معنوی و قرب الهی آن‌هاست، نه به ماده‌ای که از آن خلق شده‌اند. امام صادق(ع) در این‌باره می‌فرمایند: «پس از خلقت آدم(ع)، ابلیسِ ملعون از کنار او عبور می‌کرد و می‌گفت: برای چه کاری آفریده شده‌ای؟ و سپس افزود: اگر خداوند مرا فرمان دهد که برای این سجده کنم، بی‌تردید نافرمانی خواهم کرد» (قمی، ۱۴۰۴، ج۱، ص۴۱).

در نتیجه، ادعای برتری بر اساس ماده اولیه خلقت، نمی‌تواند استدلال واقعی او باشد، بلکه بیشتر به عنوان پوششی برای علت اصلی امتناعش عمل می‌کند.

۶. تحلیل جایگزین از منشأ امتناع: استکبار و طمع در جایگاه عالین

برای فهم دقیق علت امتناع ابلیس، ناگزیر از تعمق در لایه‌هایی هستیم که قرآن کریم خود به آنها اشاره دارد و تحلیل را به دو سطح بنیادین و درهم تنیده منتقل کرده است: نخست، سطح روان‌شناختی که در آن، بیماریِ درونیِ «استکبار» به‌عنوان محرک اصلی این

تمرد آشکار می‌گردد؛ و دوم، سطح هستی‌شناختی که در آن، نافرمانی ابلیس، تجلیِ طمع به ساحت عالین و تجاوز از حدّ وجودی خویش تفسیر می‌شود.

این نوشتار با تحلیل دو آیه کلیدی قرآن کریم (آیات ۷۵ سوره ص و ۱۳ سوره اعراف) که به گفت‌وگوی خداوند و ابلیس پس از امتناع او از سجده می‌پردازند؛ به بررسی مبانی هستی‌شناختی و انگیزه‌های روان‌شناختی این استنکاف می‌پردازد. آیه نخست با پرسش توبیخ‌آمیز خداوند از ابلیس آغاز می‌شود و آیه دوم، پاسخ الهی به استدلال انحرافی ابلیس را ارائه می‌دهد. بررسی همزمان این دو آیه، به منزله دو قطعه مکمل، تصویری جامع و عمیق از علل واقعی سرپیچی ابلیس را فراهم می‌آورد.

۶-۱. سطح روان‌شناختی: استکبار و استعظام نفس

نخستین بُعدی که قرآن کریم در تبیین علت امتناع ابلیس بر آن تأکید می‌ورزد، استکبار است. پرسش تعیین‌کننده در این زمینه، در سوره ص از جانب خداوند متعال خطاب به ابلیس مطرح می‌شود: ﴿**قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَن تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنتَ مِنَ الْعَالِينَ**﴾ (ص: ۳۸/ ۷۵). تحلیل دقیق این آیه شریفه، نکات کلیدی زیر را در راستای اثبات محوریت استکبار آشکار می‌سازد:

۶-۱-۱. حصر الهیِ عوامل امتناع: ساختار پرسش الهی به تعبیر حصری به گونه‌ای است که مسیر هرگونه گمانه‌زنی برای یافتن علل دیگر را مسدود می‌کند. این حصر یک چهارچوب تحلیلی الزام‌آور ایجاد می‌کند. بنابراین، هرگونه تلاش برای یافتن علتی ثالث که در این چاهرچوب الهی نگنجد، به منزله خروج از منطق خودِ قرآن و نادیده گرفتن اراده خداوند در تبیین این واقعه است.

۶-۱-۲. دلالت قطعی توبیخ بر تحقق استکبار: همان‌گونه که مفسرانی چون علامه طباطبایی اشاره کرده‌اند، این پرسش جنبه استعلامی ندارد، بلکه توبیخی (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۱۷، ص۲۲۶) و تقریری است. ماهیت توبیخی پرسش الهی، خود گواه قاطعی است بر اینکه حداقل یکی از این دو حالت (استکبار یا ادعای عالی‌بودن) در علم الهی نسبت به ابلیس محقق بوده است. توبیخ، سرزنش بر امری است که وقوع یافته است، نه بر یک احتمال صرف. خداوند علیم ابلیس را برای امری که صرفاً در مظان آن بوده، توبیخ نمی‌کند. ازاین‌رو، نفسِ این توبیخ دلالت بر آن دارد که حالت «استکبار» به عنوان یک بیماری درونی و یک انتخاب بالفعل، در ابلیس وجود داشته و او را مستحق این سرزنش الهی ساخته است.

پاسخ ابلیس به این پرسش نه تنها از چهارچوب الهی منحرف می‌شود، بلکه خود بهترین گواه و تجلی عملی همان استکباری است که خداوند به آن اشاره فرمود: ﴿**قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ خَلَقْتَنِي مِن نَّارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِن طِينٍ**﴾ (ص: ۳۸/ ۷۶). تحلیل این پاسخ در پرتو پرسش الهی نشان می‌دهد که:

الف) انحراف از پاسخ و گریز از حقیقت: ابلیس در پاسخ خود، هیچ اشاره‌ای به عامل استکبار نمی‌کند. وی دلیلی کاملاً، متفاوت را برای امتناع خود مطرح ساخته و به تعبیر زمخشری، داستانی نو را آغاز می‌کند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج۲، ص۹۰) که اساساً، در پرسش تعیین‌کننده الهی، محلی از اعراب نداشت و فاقد اعتبار در برابر امر مستقیم خالق بود.

ب. بی‌اعتنایی الهی به قیاس ابلیس: خداوند متعال هیچ اعتنایی به محتوای این قیاس نشان نمی‌دهد؛ نه آن را ردّ می‌کند و نه تأیید. این سکوت معنادار، نشان از آن دارد که مشکل اصلی در محتوای قیاس ابلیس نیست، بلکه در اصلِ تمسک به چنین دلیلی در برابر امر صریح الهی و در پاسخ به پرسشی است که گزینه‌های پاسخ را منحصر کرده بود. استدلال ابلیس در برابر پرسشی که از جنس علت‌یابی بود نه انتخاب میان علل متعدد، اساساً بی‌مورد و نشانه‌ای دیگر از خودمحوری و استکبار او بود.

و سرانجام، خداوند متعال در آیه ۱۳ سوره اعراف، مُهر تأیید نهایی را بر این بُعد روان‌شناختی زده و استکبار را به عنوان علت مستقیم هبوط و سقوط ابلیس اعلام می‌فرماید: ﴿**قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَن تَتَكَبَّرَ فِيهَا فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ**﴾ (اعراف: ۷/ ۱۳). عبارت «فَمَا يَكُونُ لَكَ أَن تَتَكَبَّرَ فِيهَا» جایی برای هیچ‌گونه تردید یا تفسیر دیگری باقی نمی‌گذارد: استکبار، نه یک اتهام صرف یا یک تحلیل ثانویه (همانطور که در بخش‌های پیشین، از بیان علامه طباطبایی به دست آمد)، بلکه حقیقتی مُسَلّم و جوهره اصلی تمرد او در این ساحت بوده است که منجر به اخراج او گردید.

۶-۲. سطح هستی‌شناختی: تمنای مرتبه «عالین» و تجاوز از حد وجودی

بُعد دوم پرسش الهی در آیه ۷۵ سوره ص «أَمْ كُنتَ مِنَ الْعَالِينَ»، حجاب از ابعاد هستی‌شناختی تمرد ابلیس برمی‌دارد. این بخش از پرسش، صرفاً یک استفسار از یک ادعای عادی نیست، بلکه اشاره‌ای دقیق به یک طمع‌ورزی به مرتبه‌ای وجودی و جایگاهی استثنائی است که ابلیس نه تنها فاقد آن بوده، بلکه تصور یا ادعای آن، او را به ورطه انکار حقایق هستی و تجاوز از حدّ و مرتبه وجودی خویش کشانده است. تحلیل این بخش از آیه و ارتباط آن با طمع ابلیس به جایگاه والاتر از منظر هستی‌شناسی اهمیت دارد:

۶-۲-۱. دلالت پرسش بر ادعایی وجودی

همانطور که پیشتر در باب حصر عوامل و ماهیت توبیخی پرسش الهی بیان شد، اشاره به «العالین» نشان می‌دهد که این گزینه نیز در علم الهی به عنوان یکی از دو ریشه اصلی امتناع مطرح بوده است. اگر ابلیس چنین پندار یا ادعایی نداشت، طرح آن در کلام خداوند لغو بود. بنابراین، او یا طمع در جایگاه «العالین» داشته یا دست‌کم، مدعی چنین جایگاهی برای توجیه نافرمانی خویش بوده است.

۶-۲-۲. معنای «العالین» و ژرفای ادعای ابلیس

تعیین مصداق دقیق «العالین» یکی از نکات تفسیری مبهم در این آیه شریفه است. دیدگاه‌های مختلفی در این باره مطرح شده است؛ اما بسیاری از آنها فاقد مستند روایی یا قرآنی مشخصی هستند و بیشتر بر تحلیل‌های ذوقی استوارند. برخی مفسران، مقصود از آن را فرشتگان آسمانی تلقی کرده‌اند، با این استدلال که تنها فرشتگان زمینی مأمور به سجده بوده‌اند (آلوسی، ۱۴۱۵، ج۱۲، ص۲۱۷). گروهی دیگر نیز متکبران را مصداق آن دانسته‌اند (قرطبی، ۱۳۶۴، ص۲۲۸؛ طبری، ۱۴۲۲، ج۲۰، ص۱۴۵). با این حال، هر دو دیدگاه به دلیل فقدان مستندات معتبر و همچنین، مواجهه با اشکالاتی نظیر مخالفت با اقتضای مقام سیاق و نقض عمومیت امر به سجده، قابل پذیرش به نظر نمی‌رسند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۱۷، ص۲۲۶).

به همین دلیل، مفسران برجسته‌ای همچون علامه طباطبایی، با تمرکز بر مفهوم لغوی و سیاقی واژه، تبیین کرده‌اند که «العالین» به گروهی خاص و متعالی در نظام هستی اشاره دارد که از مقامی چنان رفیع برخوردارند که اساساً امر به سجده بر آدم(ع) متوجه آنان نبوده است (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۱۷، ص۲۲۶). این تفسیر، مفهوم کلی «العالین» را مشخص می‌کند، اما مصداق آن را معین نمی‌سازد.

در چنین موقعیتی که یک واژه قرآنی از ابهام برخوردار است و قرائن داخلی برای تعیین مصداق قطعی آن کافی نیست، رجوع به روایات معتبر از معصومان(ع) به عنوان مفسران حقیقی وحی، راهگشا و تعیین‌کننده خواهد بود. روایت نبوی که «العالین» را بر پنج تن آل عبا(ع) تطبیق می‌دهد (ابن‌بابویه، بی‌تا، ص۹)، مصداق آن جایگاه رفیع را مشخص می‌سازد؛ موجودات نوری که به دلیل

جایگاه وجودی و قرب خاص خویش، مخاطب امر سجده نبوده‌اند. طمع یا ادعای ابلیس برای انتساب به چنین جایگاهی، نشان‌دهنده عمق شناخت او نسبت به مراتب وجود و گستاخی او در برابر نظام احسن الهی است.

۶-۲-۳. محوریت انوار اهل بیت(ع) و ریشه‌یابی امتناع ابلیس از منظری عمیق‌تر

حدیثی از امیرالمؤمنان(ع) نقل شده که سجده ملائکه بر آدم را به دلیل تعظیم و تکریم انوار اهل بیت(ع) بیان می‌کند: «إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى خَلَقَ آدَمَ فَأَوْدَعَنَا صُلْبَهُ وَ أَمَرَ الْمَلَائِكَةَ بِالسُّجُودِ لَهُ تَعْظِيماً لَنَا وَ إِكْرَاماً...» (ابن‌بابویه، ۱۳۸۵، ج۱، ص۶). این روایت بُعدی نو به فهم امتناع ابلیس و ادعای هستی‌شناختی او می‌افزاید. بر اساس این دیدگاه، سجده ملائکه به ذات حضرت آدم(ع) معطوف نبود، بلکه به واسطه انوار اهل بیت(ع) که در صلب او نهاده شده بودند، صورت گرفت. از این منظر، حضرت آدم(ع) نه مسجودٌله بالذات، بلکه به عنوان نماینده انوار طیبه اهل بیت(ع) مورد سجده قرار گرفت. در این چهارچوب، اگر ابلیس مدعی برتری خود بر سایر مخلوقات بود، باید این فضیلت را نسبت به مقام اهل بیت(ع) اثبات می‌کرد، نه حضرت آدم(ع)؛ زیرا علت غایی سجده ملائکه، وجود انوار مقدسه اهل بیت(ع) در صلب آدم(ع) بود. این ملاحظه در تحلیل انگیزه‌های تمرد ابلیس از اهمیت زیادی برخوردار است. اگر استنکاف ابلیس ناشی از استعظام خود باشد، باید برتری خود را بر اهل بیت(ع) مدلل می‌ساخت. بنابراین، تمرد ابلیس نه تنها ناشی از تکبر و قیاس ناصوابش با نوع انسان بود، بلکه متضمن انکار جایگاه محوری اهل بیت(ع) در ساختار هستی نیز بود.

سازگاری این تفسیر روایی با متن قرآن کریم و عرضه آن بر آیات الهی از چند منظر قابل تبیین است. نخست آنکه مفسرانی چون علامه طباطبایی معتقدند که سجده ملائکه، در حقیقت خضوع در برابر مقام کمال انسانی بوده و آدم(ع) در این میان، جنبه قبله را داشته و تجسم‌بخش آن حقیقت متعالی در برابر فرشتگان بوده است. ایشان تصریح می‌کنند که این معنا، از ظواهر آیات قرآن کریم استنباط می‌شود و روایات نیز مؤید آن هستند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۱، ص۱۲۱).

دوم آنکه هیچ‌یک از آیات صریح قرآن دلالت بر این ندارد که علت سجده، منحصراً و بالذات، شخص آدم بوده و هیچ علت دیگری در آن دخیل نبوده است. بلکه برعکس، ظاهر آیات حاکی از آن است که آدم(ع) به واسطه آنچه حامل آن بود ـ همچون «علم به اسماء» (بقره: ۲/ ۳۱) و «روح دمیده شده الهی» (حجر: ۱۵/ ۲۹) ـ شایستگی این تکریم ویژه را یافت.

بنابراین، آیات قرآن یک قاعده کلی را بیان می‌کنند مبنی بر اینکه امری متعالی در وجود آدم(ع) قرار داشت که او را مستحق تعظیم ساخت. سپس، روایات معصومان(ع)، آن امر متعالی را مشخص و مصداق آن را تبیین می‌کنند که همان انوار مقدسه اهل بیت(ع) است. روایاتی که مراد از «اسماء» را حجج الهی و اهل بیت(ع) دانسته‌اند نیز، این مطلب را تأیید می‌کنند (ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج۱، ص۱۴؛ کوفی، ۱۴۱۰، ص۵۶).

۶-۲-۴. پاسخ قاطع الهی: تقابل «العالین» و «الصاغرین» و تثبیت سقوط وجودی

ممکن است این تصور به ذهن برسد که تنها یکی از عوامل مطرح‌شده در آیه ۷۵ سوره ص، علت واقعی امتناع ابلیس بوده و نیازی به فرض وجود علت ثانوی نباشد. با این حال، پاسخ خداوند متعال در آیه ۱۳ سوره اعراف نشان می‌دهد که این پندار اعتباری ندارد. فرجام طمع به مرتبه «العالین» و تجاوز آشکار از حد وجودی، به شکلی قاطع در این آیه بیان شده است. خداوند متعال می‌فرماید: ﴿**قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَن تَتَكَبَّرَ فِيهَا فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ**﴾ (اعراف: ۷/ ۱۳). نکته مهم تعیین جایگاه حقیقی و نهایی ابلیس در تقابل مستقیم با «العالین» است. خداوند در پایان آیه، او را صراحتاً از «صاغرین» معرفی می‌نماید. واژه «صاغر»

آن‌گونه که در کتاب «العین» آمده به معنای کسی است که در منزلت و مرتبه فرودست است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج۴، ص۳۷۲). راغب نیز این مفهوم را تأیید کرده و صاغر را «الرّاضي بالمنزلة الدّنيّة» معنا می‌کند (راغب، ۱۴۱۲، ص۴۸۵).

با در نظر گرفتن این معنا، می‌توان دریافت که واژه صاغر در تقابل معنایی مستقیم با واژه عالی قرار می‌گیرد؛ درحالی‌که عالی بر بلندی شأن و منزلت دلالت دارد (راغب، ۱۴۱۲، ص۵۸۳)، صاغر نمایانگر فردی است که در جایگاهی پایین‌تر قرار گرفته است. به این ترتیب، این دو واژه، قطب‌های متضادی را در توصیف جایگاه افراد به تصویر می‌کشند. این بیان الهی، با قاطعیت تمام، هرگونه پندار یا ادعای ابلیس مبنی بر تعلق به گروه «العالین» را باطل ساخته و حقیقت وجودی او را تثبیت می‌کند. تقابل آیات ۷۵ سوره ص و ۱۳ سوره اعراف در جدول زیر نمایان است:

عنصر تحلیل	تحلیل علت امتناع ابلیس (سوره ص: ۳۸/ ۷۵)	ردّ و ابطال علت (سوره اعراف: ۷/ ۱۳)
استکبار	﴿أَسْتَكْبَرْتَ؟﴾ خداوند استکبار را به‌عنوان یکی از دو عامل ممکنِ امتناع ابلیس مطرح می‌کند.	﴿ما يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيها﴾ صراحتاً استکبار از ابلیس نفی می‌شود، یعنی او حتی صلاحیت تکبرورزی ندارد.
ادعای تعلق به عالین	﴿أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ؟﴾ اشاره به احتمال این‌که ابلیس خود را از مقامی می‌پندارد که از شمول امر سجده مستثناست.	﴿إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾ این جمله، نفی کامل تعلق ابلیس به عالین است و جایگاه واقعی او را آشکار می‌سازد: صاغرین در مقابل عالین

۶-۳. جمع‌بندی و پیوند بین دو سطح: استکبار روان‌شناختی، زمینه‌ساز تجاوز هستی‌شناختی

تحلیل آیات قرآن، به‌ویژه با تمرکز بر ساختار حاصر و توبیخی پرسش الهی در سوره ص و پاسخ خداوند در سوره اعراف، آشکار می‌سازد که امتناع ابلیس از سجده، پدیده‌ای تک‌علتی نبوده، بلکه برآیند درهم‌تنیدگی دو بُعد مکمل و هم‌افزاست که قرآن کریم خود کلید فهم آها را به دست داده است:

از یک سو، «بیماری استکبار» در ساحت روان او ریشه دوانده بود. خودبزرگ‌بینی و استعظام نفس، او را از درون به تباهی کشاند و حجابی بر دیدگان حقیقت‌بین او شد.

از سوی دیگر، استکبار روان‌شناختی او را به سوی ادعایی هستی‌شناختی سوق داد: طمع به جایگاه رفیع «العالین» و در نتیجه، تلاش برای تجاوز از حدود و مرتبه وجودی خویش.

این دو سطح، در یکدیگر تأثیر متقابل و تشدیدکننده داشته‌اند: استکبار روان‌شناختی محرکی بود که طمع و ادعای هستی‌شناختی را در او شعله‌ور ساخت و طمع و ادعای باطل نیز به نوبه خود، استکبار او را تغذیه و در نظرش توجیه می‌کرد.

۷. چرایی پنهان‌کاری ابلیس

در تبیین پاسخ نامتعارف ابلیس به پرسش الهی پیرامون علت امتناع از سجده، زمخشری معتقد است که او با طرح داستانی جدید، در صدد بیان فضیلت خویش بر آدم(ع) و استدلال بر چرایی این برتری برآمد. این رویکرد می‌تواند به عنوان یکی از انگیزه‌های احتمالی برای پنهان‌کاری ابلیس تلقی گردد؛ به این معنا که او با ارائه یک استدلال ظاهری (برتری عنصر آتش بر خاک)، علت اصلی و عمیق‌تر امتناع خود را مکتوم نگه داشت.

بنابراین، می‌توان این فرضیه را مطرح نمود که ریشه اصلی تمرد ابلیس نیز چیزی فراتر از تکبر ظاهری بوده است. بر اساس این تحلیل، هسته اصلی امتناع او می‌تواند ریشه در قیاسی ناروا با مقام «عالین» و طمع در دستیابی به جایگاه رفیع آنان داشته باشد. طبق این احتمال، ابلیس از منزلت والای این گروه آگاه بود و نمی‌خواست با اعتراف آشکار به این حسادت، عظمت بی‌چون و چرای آنان را عیان سازد؛ زیرا چنین اعترافی به‌طور ضمنی، اذعان به شایستگی انحصاری «عالین» و تفوق وجودی آنان بر خود او محسوب می‌شد.

از این منظر، پنهان‌کاری ابلیس و توسل او به استدلال قیاسی را می‌توان تلاشی آگاهانه برای انحراف بحث و تقلیل سطح منازعه تلقی نمود. به نظر می‌رسد، او با طرح این استدلال سطحی، از پرداختن به ریشه عمیق‌تر مخالفت خود، یعنی حسادت به مقام «عالین» اجتناب کرده است. عیان‌ساختن این انگیزه پنهان، نه تنها حقارت او را آشکار می‌ساخت، بلکه به‌طور ناگزیر، نور عظمت و فضیلت «عالین» را بیش از پیش ساطع می‌نمود، امری که برای موجودی مملو از کبر و حسد، به غایت ناگوار بود.

نتیجه‌گیری

این پژوهش به نتایج ذیل دست یافت:

۱. اغلب مفسران بر خطای شناختی و قیاس ناصحیح ابلیس تمرکز کرده و امتناع او را ناشی از استدلالی معیوب بر پایه برتری آتش بر خاک می‌دانند. در مقابل، برخی دیگر استکبار و عدم انقیاد به امر الهی را انگیزه اصلی نافرمانی او تلقی می‌کنند. دیدگاه سومی نیز ترکیبی از خطای تحلیلی و انگیزش نفسانی را عامل امتناع می‌داند.

۲. سکوت قرآن در برابر قیاس ابلیس، تأکید بر پیشینه کفر او و روایت دروغگو دانستن ابلیس در این قیاس، نشان می‌دهد که استدلال او بهانه‌ای ظاهری بوده است. وسعت وجودی و ادراکی بالای ابلیس با یک قیاس سطحی تناقض دارد و آگاهی او از مقام انسان پیش از خلقت، این قیاس را غیرصادقانه جلوه می‌دهد. بنابراین، برتری عنصری پوششی برای انکار و طغیان از پیش‌ساخته بوده است.

۳. بر اساس آیات قرآن، نافرمانی ابلیس دو ریشه اساسی دارد:

الف) روان‌شناختی: استکبار و استعظام نفس. پرسش توبیخی خداوند: «أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنتَ مِنَ الْعَالِينَ» و حکم به هبوط او به دلیل تکبر: «فَمَا يَكُونُ لَكَ أَن تَتَكَبَّرَ فِيهَا...» نشان می‌دهد که خودبزرگ‌بینی، عامل درونی اصلی تمرد او بوده است.

ب) هستی‌شناختی: تمنای مرتبه «عالین» و تجاوز از حد وجودی: بخش دوم پرسش الهی به طمع ابلیس برای رسیدن به جایگاه رفیع «عالین» اشاره دارد. تقابل او با «صاغِرین» در پاسخ خداوند، بیانگر سقوط و جایگاه واقعی او در نظام هستی است.

۴. ابلیس برای انحراف اذهان از حسادت به مقام «عالین» و طمع هم‌ترازی با آنان، به پنهان‌کاری و ارائه توجیه قیاسی پرداخت. او نمی‌خواست با اعتراف به حسادت، عظمت «عالین» را آشکار کند و حقارت خود را نمایان سازد. استدلال قیاسی، تلاشی برای تقلیل سطح منازعه و پنهان ساختن انگیزه واقعی‌اش بود.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.

-عبده، محمد، بی‌تا، نهج‌البلاغه. دار کرم.

آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵). روح المعاني في تفسير القرآن العظيم و السبع المثاني. دار الكتب العلمية.

ابن‌بابویه، محمد بن علی. (۱۳۸۵). علل الشرایع. کتاب‌فروشی داوری.

ابن‌بابویه، محمدبن علی. (بی‌تا). فضائل الشیعة. اعلمی.

ابن‌بابویه، محمدبن علی. (۱۳۹۵). کمال الدین و تمام النعمة. اسلامیه.

ابن‌عاشور، محمد بن طاهر. (۱۴۲۰). التحرير و التنوير من التفسير. مؤسسة التاريخ العربی.

ابن‌عطیه، عبدالحق بن غالب. (۱٤۲۲). المحرر الوجيز فی تفسير الكتاب العزيز. دار الكتب العلمية.

بازیار، سیّده مریم؛ دهقان، سیّد روح اله؛ کریمی‌نیا، محمّدمهدی و انصاری مقدم، مجتبی. (۱۴۰۰). بررسی سیر تطوّر آراء مفسران در آیات سجده بر حضرت آدم(ع). پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، ۳ (۴)، ۳۱، ۳۵-۴۵.

بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱٤۱۸). أنوار التنزيل و أسرار التأويل. دار إحياء التراث العربی.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۲). تفسیر تسنیم. اسراء.

حشمتیان، فرشته، حسيني ميرصفی، معصومة السادات و صافحیان، محمد. (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی عدم سجده ابلیس با استناد به دیدگاه علامه طباطبایی، شبستری و حلاج. مطالعات قرآنی، ۱۵، (۳)، ۵۸، ۱۹۰-۱۷۳.

خامنه‌ای، سیدعلی (رهبر شهید جمهوری اسلامی ایران). (۱۳۹۲). رساله آموزشی. فقه روز.

خویی، سیدابوالقاسم. (۱۳۷۷). مصباح الفقاهة. مکتبة الداوری.

رضا، محمد رشید. (۱۴۱۴). المنار. دار المعرفة.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲). مفردات الفاظ القرآن. دار القلم.

زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷). الكشاف عن حقايق التنزيل و عيون الأقاويل فی وجوه التأويل. دار الكتب العربی.

صادقی تهرانی، محمد. (۱۴۰۶). الفرقان في تفسير القرآن بالقرآن و السنة. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۵۲). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۰۸). مجمع البیان. دار المعرفة.

طبری، محمدبن جریر. (۱۴۲۲). جامع البیان عن تاویل آی القرآن. هجر.

طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار إحياء التراث العربي.

فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰). مفاتیح الغیب. دار إحياء التراث العربی.

فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱٤۰۹). کتاب العین. هجرت.

فضل‌الله، محمدحسین. (۱۴۳۹). تفسیر من وحي القرآن. دار الملاک.

قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴) الجامع لاحکام القرآن. ناصر خسرو.

قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴). تفسیر القمی. دار الکتاب.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷). الکافی. دار الکتب الإسلامیة.

کوفی، فرات بن ابراهیم. (۱٤۱۰). تفسیر فرات الکوفی. وزارة الإرشاد الإسلامي.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱٤۰۳). بحار الأنوار. دار إحياء التراث العربی.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۴ق) مرآة العقول. دار الکتب الاسلامیة.

مدرسی، محمدتقی. (۱۴۱۹). من هدی القرآن. دار محبي الحسين(ع).

مصطفی، خالد احمد. (۱۴۰۰). قضية امتناع إبليس عن السجود لآدم في القرآن الكريم: دراسة موضوعية. مجلة العلوم الإسلامية، ۱۲ (۷)، ۱۳۹-۱۶۷. https://doi.org/10.25130/jis.21.12.7.7

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. دار الکتب الإسلامیة.

References

Holy Qur'an.

Alusi, Mahmoud ibn Abdullah. (1994). *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-'Azim wa al-Sab' al-Mathani.* Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]

Ansari Moghadam, Mojtaba, Baziyar, Maryam, Dehghan Baghi, Rouhollah, & Karimi Nia, Muhammad Mahdi. (2021). A study of the evolution of commentators' views on the verses of prostration to Adam (PBUH). *Research and Studies in Islamic Sciences*, 3(31), 35-45. [In Persian]

Baydawi, Abdollah ibn Umar. (1998). *The Lights of Revelation and the Secrets of Interpretation*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]

Fadlallah, Muhammad Hossein. (2018). *An Interpretation from the Revelation of the Qur'an*. Dar al-Malak li-l-Tiba'ah wa-l-Nashr wa-l-Tawzi'. [In Arabic]

Fakhr Razi, Muhammad ibn Umar. (2000). *Mafatih al-Ghayb.* Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]

Farahidi, Khalil ibn Ahmad. (1989). *Kitab al-'Ayn.* Nashr-e Hijrat. [In Arabic]

Heshmatiyan, Fereshteh, Hosseini Mirsafi, Ma'soumeh Sadat, & Safahiyan, Muhammad. (2024). A Comparative Study of Iblis's Refusal to Prostrate, Based on the Views of Allameh Tabataba'i, Shabestari, and Hallaj. *Quranic Studies*, 15(58), 173-190. [In Persian]

Ibn Ashur, Muhammad al-Tahir. (2000). *Al-Tahrir wa al-Tanwir min al-Tafsir.* Mu'assisat al-Tarikh al-'Arabi. [In Arabic]

Ibn Atiyyah, Abd al-Haqq ibn Ghalib. (2001). *The Concise Editor in the Interpretation of the Mighty Book*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (1975). *Kamal al-Din wa Tamam al-Ni'mah.* Islamiyyah. [In Arabic]

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (2006). *Ilal al-Shara'i'.* Kitab Furushi-ye Davari. [In Arabic]

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (n.d.). *Fada'il al-Shi'a.* A'lami. [In Arabic]

Javadi Amoli, Abdollah. (2013). *Tasnim Interpretation*. Esra. [In Persian]

Khamenei, Ali. (2013). *Educational Treatise*. Nashr-e Fiqh-e Rooz. [In Persian]

Khoei, Abu al-Qasim. (1998). *Misbah al-Fiqaha*. Maktabat al-Davari. [In Arabic]

Kufi, Forat ibn Ibrahim. (1990). *Furat al-Kufi Interpretation*. Mu'assasat al-Tab' wa-l-Nashr fi Wizarat al-Irshad al-Islami. [In Arabic]

Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1987). *Al-Kafi*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]

Majlisi, Mollah Baqir ibn Muhammad Taqi. (1983). *Bihar al-Anwar.* Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]

Majlisi, Mollah Baqir ibn Muhammad Taqi. (1984). *Mir'at al-'Uqul fi Sharh Akhbar Al al-Rasul*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]

Makarem Shirazi, Nasser. (1995). *Nemuneh Interpretation*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]

Mudarrisi, Mohammad Taghi. (1998). *From the Guidance of the Qur'an*. Dar Muhibbi al-Husayn. [In Arabic]

Mustafa, Khalid Ahmad. (2021). The Issue of Iblis's Refusal to Prostrate to Adam in the Holy Qur'an: A Thematic Study. Majallat al-'Ulum al-Islamiyyah [*Journal of Islamic Sciences*], (12), 139–167. [In Arabic] https://doi.org/10.25130/jis.21.12.7.7

Qummi, Ali ibn Ibrahim. (1984). *Qummi Interpretation*. Dar al-Kitab. [In Arabic]

Qurtubi, Mohammad ibn Ahmad. (1985). *Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an*. Naser Khosrow. [In Arabic]

Raghib Isfahani, Hossein ibn Muhammad. (1992). *Mufradat Alfaz al-Qur'an*. Dar al-Qalam. [In Arabic]

Rida, Muhammad Rashid. (1994). *Al-Manar*. Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]

Sadiqi Tehrani, Muhammad. (1986). *The Criterion in the Interpretation of the Qur'an by the Qur'an and the Sunnah*. Mu'assasat al-A'lami li-l-Matbu'at. [In Arabic]

Tabari, Muhammad ibn Jarir. (2001). *The Comprehensive Clarification of the Interpretations of the Verses of the Qur'an*. Hajar. [In Arabic]

Tabarsi, Fazl ibn Hasan. (1988). *Majma' al-Bayan.* Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]

Tabataba'i, Muhammad Hossein. (1973). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an.* Mu'assasat al-A'lami li-l-Matbu'at. [In Arabic]

Tousi, Muhammad ibn Hasan. (n.d.). *Al-Tibyan fi Tafsir al-Qur'an.* Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]

Zamakhshari, Mahmoud ibn Umar. (1987). *The Unveiler of the Truths of Revelation and the Springs of Sayings on the Facets of Interpretation*. Dar al-Kutub al-'Arabi. [In Arabic]